

DOI:10.26104/NNTIK.2023.13.20.031

Акматалиев А.Т., Калбердиева М., Жумкадыр уулу М.

АДЕП-АХЛАКТУУЛУК БИЛИМ БЕРҮҮДӨГҮ ТАРБИЯЛЫК
ПРОЦЕССИН НЕГИЗГИ ФАКТОРУ КАТАРЫ

Акматалиев А.Т., Калбердиева М.К., Жумакадыр уулу М.

ПРАВСТВЕННОСТЬ КАК ОСНОВНОЙ ФАКТОР ВОСПИТАТЕЛЬНОГО
ПРОЦЕССА В ОБРАЗОВАНИИ

A. Akmataliev, M. Kalberdieva, Zhumakadyr uulu M.

MORALITY AS THE MAIN FACTOR OF THE EDUCATIONAL
PROCESS IN EDUCATION

УДК: 930.1 (575.2) (04)

Макаланын предмети адеп-ахлактуулуктун билим берүүдөгү кызматы жана орду болуп саналат. Анын максаты адеп-ахлактуулуктун негизги касиеттерин аныктап, жааштарды билимдүү жана адамгерчиликтүү кылып тарбиялоодогу ролун кенен ачып көрсөтүү эсептелинет. Изилдөөнүн жүрүшүндө байкоо, иликтөө, сурамжылоо, каттоо, топтоштуруу, жалпылоо сыяктуу методдор колдонулду. Макаланын жаңы натыйжаларына адеп-ахлактуулук түшүнүгүнө жалпы аныктаманын берилиши, анын жалпы белгилеринин ачыкталып мүнөздөлүшү, учурга жараша ага болгон талаптардын өзгөрүлүшүнүн белгилениши, глобалдашуу доорундагы адеп-ахлактуулуктун динамикасынын жана интеграцияланышынын көрсөтүлүшү кирет. Бул натыйжалар нравалуулук теориясынын жалпы мазмунуна кыйла салым кошуп, анын деңгээлин көтөрүүгө өбөлгө түзөт, практикалык жактан алганда жааш муундарды калыстыкка, адилеттүүлүккө, билимдүүлүккө, гумандуулукка, чынчылдыкка ж.б. асыл сапаттарга багыттоого түрткү болот. Келечекте нравалуулуктун өтө жалпы жоболорун иштеп чыгууга жол ачылат.

Негизги сөздөр: адеп-ахлактуулук, билим берүү, окуу процесси, метод, теория, идея, практика, гумандуулук, жааш муундар, тарбия.

Предметом статьи является роль и место нравственности в образовании. Ее цель – определить основные свойства нравственности и раскрыть ее роль в воспитании молодежи, чтобы они стали образованными и гуманными людьми. В ходе исследования использовались такие методы, как наблюдение, исследование, опрос, регистрация, сбор, обобщение. К новым результатам статьи относится дача общего определения понятия нравственности, уточнение ее общей характеристики, определение изменений требований к ней в зависимости от времени, показ динамики и интеграции нравственности в эпоху глобализации. Эти результаты вносят существенный вклад в общее содержание теории нравственности и способствуют повышению ее уровня побудит подрастающего поколения сосредоточиться на таких благородных качествах, как справедливости, образованности, гуманности, честности и т.д. В будущем открывается путь для развития самых общих положительных нравственности.

Ключевые слова: нравственность, образование, учебный процесс, метод, теория, идея, практика, гуманность, молодежь, воспитание.

The subject of the article is the role and place of morality in education. Its goal is to determine the basic properties of morality and reveal its role in educating young people so that they become educated and humane people. During the study, methods such as

observation, research, survey, registration, collection, and generalization were used. New results of the article include giving a general definition of the concept of morality, clarifying its general characteristics, identifying changes in requirements for it depending on time, showing the dynamics and integration of morality in the era of globalization. These results make a significant contribution to the general content of moral theory and help to improve its level, which will encourage the younger generation to focus on such noble qualities as justice, education, humanity, honesty, etc. In the future the way will open for the development of the most general principles of morality.

Key words: morality, education, educational process, method, theory, idea, practice, humanity, young generation, upbringing.

Көптөгөн илимпоздордун илимий эмгектеринде нравалуулук, адеп-ахлактуулук, моралдык ж.б. сыяктуу бир нече маанилеш терминдер колдонулуп келүүдө. Алгачкы учурларда биз европалыктардын менталдуулугуна тиешелүү нравалык, моралдык талаптар, эрежелер, баалуулуктар, чен-өлчөмдөр жөнүндө сөз кылчу элек. Кийин республикадагы жүрүм-турум көрсөткүчтөрүн атоодо активдүү колдонула баштаган араб-семит тилдерине мүнөздүү адеп, адеп-ахлак түшүнүктөрүнө кайрылууга туура келди.

Адеп-ахлактык аң-сезим этникалык негизге ээ, ал этникалуулуктан же анын белгилеринен, формаларынан, чектеринен, учурларынан тышкары жашай албайт жана алар өз кезегинде тигил же бул деңгээлде нравалык аң-сезимге олуттуу таасирин тийгизет. Нравалык аң-сезимдин калыптануусундагы этносту түзүүчү факторлордун ролу алардын көп санда жана ар түрдүү болушуна байланыштуу жогорулайт. Нравалык аң-сезимдин алып жүрүүчүлөрү болуп дайыма конкреттүү адамдар, инсандар саналышат, адамдын аң-сезиминин бир бөлүгү катары моралдык аң-сезимде этникалык факторлор үстөмдүк ролду ээлейт.

Адеп-ахлактык аң-сезим коомдук аң-сезимдин формасы иретинде коомдук мыйзамдарга ылайык өнүгүп турат. Экинчи жагынан, белгилүү бир өзгөчөлүккө ээ болуу менен ал өзүнүн өнүгүү мыйзамдарына баш ийет, ал процессте бекемделип, убакыттын өтүшү менен жаңысына алмашканга чейин өзгөрөт. Жалпысынан, моралдык аң-сезим коомдук көз караштарга жараша алмашып турат. Ошонун жардамы арка-

сында ар бир доор тигил же бул моралдык нормаларды колдонот. Ар бир элдин тигил же бул деңгээлде башка элдин нравалык аң-сезиминен айырмаланып туруучу өздүк нравалык аң-сезими бар.

Моралдык аң-сезим демейки (күнүмдүк) жана теориялык деңгээлге ээ, алардын ортосундагы чектер кыймылдуу келет, ошондуктан жеке структуралык элементтер (нормалар, баалар, түшүнүктөр) эки деңгээлде тең иш алып барышы мүмкүн. Күнүмдүк моралдык аң-сезимдин кыйла туруктуу структуралык элементтери болуп үрп-адаттар жана салттар эсептелет, ал эми идеал теориялык мүнөзгө ээ. Баалуулуктар жана баалуулук багыттары бардык элементтерди бириктирген интегративдик башат катары кызмат аткарат. Нравалык аң-сезим – бул ар түрдүү элементтерден турган татаал системалык түзүлүш, динамикалык категория. Анын бардык структуралык элементтери бири-бири менен тыгыз байланышта болуп, өзүнө таандык өзгөчөлүктөргө ээ, нравалык аң-сезимдин негизги функциясы болуп адамдардын жүрүм-турумун жөнгө салуу эсептелет.

Азыркы учурда Кыргызстандагы нравалык аң-сезимде кризистин белгилери байкалууда, ал элибиздин басымдуу бөлүгүнүн консервативдүү салттуу баалуулуктарын карманышынын натыйжасында күчөп, тең салмаксыздыкты, социумда кризис абалын жаратат, ал нравалык кризистин да мүнөзүн алып жүрөт. Экинчи жагынан, Кыргызстанда модернизация процесси маданий, руханий-адеп-ахлактык негизде, анын цивилизациялык өзгөчөлүктөрүн, талаптарын эске алганда гана зарыл оң натыйжа менен ишке ашат. Бул процесс адамдын дүйнөдөгү ролун жана ордун түшүнүүсүз мүмкүн эмес, андыктан өз айланабызда ааламды өздүк аң-сезимде, айрыкча, адеп-ахлактык аң-сезимде трансформациялабай туруп өзгөртүүгө болбойт.

Ал эми окуу процессинде адеп-ахлактык тарбиялоо азыркы мезгилдеги гуманитардык илимдердин эң актуалдуу жана татаал проблемаларынын бири болуп саналат. Бул нерсени түшүнүү менен биз эң маанилүү жана негизги маселелердин айрымдарына гана көңүл бурабыз. Алардын катарына төмөнкүлөрдү киргизибиз: маанилүү маселе катары окутуу менен адеп-ахлактык тарбиянын байланышы; анын системасында тарбиянын ээлеген орду; окутуунун мазмуну жана анын тарбиялык таасири инсандын адеп-ахлактык өнүгүүсү; зарылчылыкка жараша дисциплиналар аралык байланыштар окуу процессинде адеп-ахлактык тарбияны жогорулатуунун шарты; сабакта адеп-ахлактык тарбиялоо максатында дидактикалык материалды колдонуу; окуу процессин уюштуруу, окутуучулар менен окуучулардын ортосундагы мамилелер адеп-ахлактык тарбиянын фактору катары окуу процесси; тарбия менен класстан тышкаркы иштердин өз ара байланышы, окуучуларды адеп-ахлактык жактан

тарбиялоодо анын милдеттери.

Тарбия менен окутуунун ортосундагы өз ара байланышты чечмелөөдө ар кандай авторлордун позициялары билим берүүнүн тарбиялык ролун толук таануу же билбөөчүлүктөн, тарбияны адеп-ахлактыктын негизги каражаты катары таанууга чейин айырмаланат. Билим берүү, окутууну «кандайдыр бир түрдө» таасир этүүчү чөйрөнүн өкүлү катары кароодон баштап, тарбиялык окутууну педагогиканын эң маанилүү принциптеринин бири катары таанууга чейин барат.

Өткөн доордун ойчулдары инсандын калыптанышындагы билимдин ролу жөнүндө сөз кылышкан. Ошентип, дүйнөлүк маданияттын көрүнүктүү өкүлү, тажик педагогу, философу, жазуучу Абдурахман Жами XV кылымда Э. Сангинованын изилдөөлөрү көрсөткөндөй, китепти жана китептик билимди «инсандын калыптанышындагы өтө маанилүү фактор» деп эсептеген [1, 14-б.].

А.В. Смирновдун изилдөөсүндө XVIII кылымдын түндүгүндө Россиянын түндүгүндө педагогиканын практикасы жана теориясы боюнча окутуу аркылуу адеп-ахлактык тарбиялоого олуттуу көңүл бурулган. Анда, атап айтканда, өзүнүн көптөгөн эмгектеринде билим берүү (анын ичинде адеп-ахлактык) тарбиялоо идеясын алгач орусиялык математика жана физика методисти Е.М. Головин болгон. Орус педагогикалык ой-пикиринин тарыхында биринчи жолу окуу процессинде адеп-ахлактык тарбиянын зарылдыгын М.В. Ломоносов белгилеп кеткен. XVIII кылымда Россиянын түндүгүндө билим берүү жана тарбиялоону өнүктүрүү боюнча системалуу издөө мектеп окуучуларынын адеп-ахлагын өнүктүрүүгө тийгизген таасири боюнча окуу китептеринин сапатынын жогорку деңгээлине алып келген [2, 7-б.].

Жабылган окуу жайларында да өткөндөгү прогрессивдүү окутуучулар менен тарбиячылардын функцияларын ажыратууга каршы күрөшүп, терең билим берүү үчүн күрөшкөн. Бул жагынан К.Д. Ушинскийдин жигердүү иши белгилүү.

XIX кылымдын 60-жылдарында эл агартуу үчүн болгон педагогикалык ойломдун бул күрөшү агартуучулук орус коомунун жалпы прогрессивдүү кыймылы менен байланышкан. Дал ушул мезгилде революциячыл демократтар Н. Чернышевский жана Н.А. Добролюбов саясий жана принциптүү жаны бийиктикке көтөрүлүп, падышалык мектепти сындап, эң алдыңкы педагогикалык окууну жараткан марксизмге чейинки мезгилге жеткен.

Советтик мектептин курулушу алгачкы күндөрдөн тартып эле окуу-тарбиялоо максатында окуу процессин максималдуу пайдаланууну камсыз кылган.

Ошентип, биринчи тажрыйба станциясынын окуу жайларында С.Т. Шацкийдин айтымында, адеп-ахлактык тарбия билим берүүнүн өз алдынча бөлүгү катары эмес, бүткүл окуу процесси менен органика-

лык түрдө кошулган. Бардык окуу материалдары белгилүү бир сабакта берилген жамааттык коомдук активисти, жаны турмуш үчүн күрөшүүчүнү тарбиялоого багытталган моралдык аспект болуп саналат.

Окуу жай жана педагогиканын өнүгүүсүндө билим берүүнүн тарбиялык ролу тынымсыз жогорулап жаткан. Кыркынчы жылдарга чейин советтик педагогикада кандай гана предметти болбосун окутуу тарбиялык деп түшүнүлүп, тарбия иштери биринчи кезекте окуу процессинде жүргүзүлөрү таанылган. Атактуу советтик педагог-теоретик Н. Гончаров, топтолгондорду жыйынтыктап, бул маселеде билим жана тажрыйба окутуудагы тарбиянын маңызын билим берүү предметтеринин мазмуну аркылуу болгон таасири катары ачып берет жана билим берүү идеясын ишке ашыруудагы бурмалоолорду сынга алган [3, 56-б.].

Көрүнүп тургандай, «теория» да, «практика» да окуучуларды адеп-ахлактык жактан тарбиялоодо окутуунун артыкчылыгтуулугун моюнга алат. Бирок муну менен катар билим берүү каражаты катары билимди толугу менен же жарым-жартылай четке каккан же көз жаздымда калтырган көз караштар бар.

«Биз ошол пикирди карманабыз, - деп жазат, мисалы, К. Круглов, - бул окуу-тарбия ишмердүүлүгүнүн өзүнүн спецификасын эске алуу менен коллективизмди өнүктүрүүнүн түздөн-түз шарты эмес, коллективизм тарбиялык ишинин чөйрөсүнөн тышкары тарбияланат...» [4, 113-б.].

Алдыңкы моралдык сапатты – коллективизмди калыптандырууга айрым окутуучулардын мындай позициясы окуу жайлардын окуу-тарбиялык ишинин практикасы жана азыркыга чейинки педагогикалык адабияттарда колдоого ээ болууда күчтүү таасирин тийгизген.

«Жаш муундар үчүн окуу – биринчи кезекте жеке ишмердүүлүк» - деп жазат Л.И. Уманский [5, 87-б.].

Албетте, мындай ой бүтүмдөрдүн негизи бар. Билим алуу процесси сөзсүз түрдө ар бир адамдын жеке иши: бардыгы чогуу үйрөнүшөт, угат жана бир эле нерсени жасайт, бирок окуудагы көрсөткүчтөр жана билим деңгээли ар башка болот. Анын сапаты үчүн жооптуу ар бир адамдын билими; тесттердин ар кандай түрлөрү өз алдынчалыкты талап кылат, ал эми кызматташуунун ар кандай түрлөрүнө катуу тыюу салынат ж.б. Биздин байкоолорубуз жана атайын изилдөөлөр тастыктап тургандай жаматтык байланыштар баарыдан мурда биргелешкен тарбиялык иштерде пайда болот жана чындалат.

Окуу процессиндеги адеп-ахлактык тарбия адеп-ахлактык тарбиянын жалпы системасынын элементи, ошону менен бирге ал бир катар компоненттерден турган өз алдынча система болуп саналат. Эгерде

адеп-ахлактык тарбиялоо системасынын компоненттеринин өз ара аракети жөнүндө сөз кыла турган болсок, анда бул системага кирген тарбиялоонун бардык каражаттарынын ичинен сабак – бул таасирлерде ыргакты, убакыттагы компоненттердин бирдиктүү иш-аракеттерин түзүүгө жөндөмдүү болгон башкы элемент.

Бул сабактан сабакка өтүү менен биз, убакытта жайгашкан таасирлердин ырааттуулугун түзө алабыз. Бул өзгөчө маанилүү адеп-ахлактык билимдерди калыптандырууда турат. Эгерде эс тутумдун эң маанилүү өзгөчөлүктөрүнүн бирин эстей турган болсок, ал узак убакытка жаттоо үчүн белгилүү бир убакытка негизделген кайталоо системасы керек. Эч бир класстан тышкары иш бул кайталоолорду, ошондой эле окуу процессин уюштура албайт.

Окутуу – ишмердүүлүктүн милдеттүү түрү катары, бардык окуу жайдын тарбиялануучуларын камтыган, бардык окуучулардын адеп-ахлактуулугун калыптандырууга милдеттүү түрдө «катышуучу» тарбиянын каражаттарынын системасы бардык иш-аракеттерде жетектөөчү звено болуп саналат. Демек, ар кандай тарбия маселесин чечүүдө жаш муундардын окуу жайдан тышкары жашоосунда аларды өнүктүрүү, окуу процессинин мүмкүнчүлүктөрүнө таянуу зарыл. Тарбиялык процессте биринчи кезекте тарбиялык милдетти чечүүгө сөзсүз түрдө таасир эте турган нерсе аныкталат жана колдонулат (программалык материал, тарбиялык иштердин түрлөрү ж.б.), андан кийин берилген адамдын эркине жараша мүмкүнчүлүктөр аныкталат жана колдонулган. Окутуучулардын курамында (дидактикалык жана кошумча материал, уюштуруу жана окуу процессинин методикасы, сабактагы мамилелер, ушундан кийин класстан тышкары мезгилде тийиштүү иштер жүргүзүлөт.

Адеп-ахлактык тарбия каражаттарынын системасында алдыңкы звено идеясын ишке ашыруу эң чоң көңүл бурууну камсыз кылат жана бул процесстин натыйжалуулугун олуттуу жогорулатат. Бул идея карама-каршы келбейт, бирок ийгиликтүү өзүнчө каражат эмес деген педагогикадагы үстөмдүк кылган позицияны толуктайт, ал эми каражаттардын жана методдордун жыйындысы тарбиянын ийгилигин камсыз кылат. Системанын негизги каражаттары баштапкы аныктоочу, баштапкы маалыматтарды, тиешелүү ыкмаларды колдонуунун негизин жана кошумча билим берүү каражаттарын берет. Ошентип, билим берүүнүн негизги каражаттарын аныктоо жокко чыгарбайт, тескерисинче, милдеттүү түрдө болжолдойт. Бардык мектеп окуучуларын иш-аракеттердин башка түрлөрүнө жигердүү тартуу, бул көптөгөн маселелерди чечүүдө билим сапатын калыптандырууга көмөктөшөт.

Адабияттар:

1. Сангинова Э. Педагогические взгляды Абдурахмана Джамии. / Автореф. канд. дисс. - Душанбе, 1971. - 25 с.
2. Смирнов А.В. Школа и педагогическая мысль на Севере России в XVIII веке. / Автореф. канд. дисс. - М., 1961.-27 с.
3. Гончаров Н.К. Основы педагогики. - М., 1947. - 242 с.
4. Круглов К.А. О книге «Воспитание коллективизма у школьников». // Советская педагогика, 1957. - №8. - 321 с.
5. Уманский Л.И. К психологии организаторской деятельности пионеров и комсомольцев. // Проблемы психологии детского коммунистического движения. - Вып. 1. - Кострома, 1966. - 198 с.
6. Акматалиев А.Т. Кризис духовной сферы // Бюллетень науки и практики [Текст] / А.Т. Акматалиев, Э.К. Шарипова, Ж.А. Кедейбаева. - 2022. - № 8(4). - С. 560-566. [Электронный ресурс] - Режим доступа. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48400241>
7. Akmataliyev A.T. Spirituality is the Basis for the Socio-Economic Culture of People [Текст] / [А.Т. Akmataliyev, S.T. Karabae-
va, Zh.A. Kedeibaeva и др.] // Res Militaris. - Paris, 2023. - Vol. 13. - No. 2: Volume 13, Number 2. [Электронный ресурс] - Режим доступа. URL: <https://resmilitaris.net/menuscript/index.php/resmilitaris/article/view/2957>
8. Akmataliyev A.T. Crisis As A Qualitative Transformation Of The Socio-Cultural System [Текст] / [А.Т. Akmataliyev, A.S., Nurbaev, Kozubaev и др.] // Baltic Journal of Law & Politics. – Kaunas, Lithuania, 2023. [Электронный ресурс] - Режим доступа. URL: https://versita.com/bjp/view-artical/?s_id=1235
9. Акматалиев, А.Т. Кыргызское традиционное общество как основа нравственного сознания. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=49450514> [Электронный ресурс] // Бюллетень науки и практики. -М., 2022. Том 8. - №9. - С. 630-634.
10. Акматалиев А.Т. Формирование духовно-нравственного сознания личности. / Известия ВУЗов Кыргызстана. 2021. №. 6. С. 175-178.
11. Акматалиев А.Т Роль нравственного сознания в жизнедеятельности социума. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2022. №. 3. С. 217-220.